

nost. Drugo poglavlje knjige naslovljeno *Porinuće u djetinjstvo* osvjetljava društvenu atmosferu Mostara i Sarajeva u poratnim godinama, dajući doprinos historiji bosanskohercegovačke svakodnevnice 1950-ih i 1960-ih godina. Autor je pored predstave o svojoj porodici stavio akcenat na međuljudske odnose u *teškim vremenima*, međusobnoj saradnji i pomaganju, ali i angažiranosti društvene zajednice, Saveza boraca na uspostavljanju *drugarstva, soli-*

darnosti, otvorenosti, povjerenju, međusobnoj toleranciji i uvažavanju.

Na kraju treba reći da ova knjiga ima veliki značaj i za historičare, politologe te pravnike. Osvjetljava određene historijske procese, ukazuje na organizovanost diplomatske mreže kroz specifično diplomatsko iskustvo i ukazuje na specifičan model upotrebe, tj. zloupotrebe aktualnih zakona i pravila sudskog procesuiranja ■

Dženita Sarač-Rujanac

Heike Karge, *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken in Jugoslawien (1947–1970)*. Balkanologische Veröffentlichungen Osteuropa Institut der Freien Universität Berlin, hg. Von Holm Sundhaussen, Bd. 49, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010.

Postoje knjige koje kao perle na lancu jednostavno sabiraju nova saznanja i podatke, a postoje knjige koje nas kroz multiplikacije u načinu razmišljanja direktnije vode na viši i apstraktniji analitički nivo. Konačno objavljena disertacija Heike Karge pripada posljednim. Istraživala je praksu sjećanja na Drugi svjetski rat u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji (FNRJ) i u Socijalističkoj federativnoj republici Jugoslaviji (SFRJ) od kraja Drugog svjetskog rata do 1970. godine. U fokusu se nalaze postupci različitih odbora i komisija jugoslavenskog Saveza boraca u Narodnooslobodilačkom ratu u Jugoslaviji,¹ na komunalni, regionalni, republički i federativni nivo. Knjiga tako izvršava prakse-

ološki preokret i opisuje zaista "stvorenu" kulturu sjećanja. Ona predstavlja skladnu igru aktera i prakse u okviru službenog govora, a ne u razgraničenju od diskursa. Oficijelni narativ je obuhvatio Narodnooslobodilačku borbu (NOB),² koja je istovremeno prizivala socijalističku revoluciju, kao zajednički poduhvat svih naroda Jugoslavije za bratstvo i jedinstvo. Takav govor je činio glavni ideološki okvir FNRJ i SFRJ i izostavio je, dakle, građanski rat i zločine partizana tokom rata.

Prije nego što detaljnije predstavim sadržaj Kargine disertacije, želim još ukazati na slijedeću vezu, koja čini rad posebno aktualnim i smješta ga u trenutnu znanstvenu raspravu. Sam naslov nas već upu-

¹ Prateći Kargine postupke, pojednostavljujem radi lakšeg čitanja SBNOR i SUBNOR u "Savez boraca".

² Opet pojednostavljujem NOR, NOB i NR u NOB, jer ova preimenovanja nisu važna za moju argumentaciju.

čuje na to da se knjiga može i treba čitati također kao prilog debati o ulozi kulture sjećanja na raspad SFRJ. Uobičajeno tumačenje u zapadnoj Evropi vezano za početak rata devedesetih jeste da se u SFRJ nije smjelo raditi na Drugom svjetskom ratu, te da su se takva neriješena sjećanja vratila i pretvorila u argumente za rat. To se izražava frazom "zamrznutog sjećanja" koje se otopilo. Kargina polazna tačka u ovoj raspravi je da se ova teza ne smije provjeravati samo u službenom govoru, nego i pri realnom djelovanju.

Drugo poglavlje disertacije prikazuje uzdužni presjek 30 godina aktivnosti Saveza boraca. Savez je osnovan 1947. godine na svim nivoima državne hijerarhije, pri čemu su odbori na svakom nivou imali različite kompetencije. Mogli su se učlaniti aktivni borci NOR-a, te svi koji su aktivno podržavali NOB bez oružja (civili i preživjeli logoraši i zatvorenici, te borci za antifašizam u inostranstvu). Rano su počeli na vlastitu stranu dodavati pale borce i preminule civile. Sa preživjelim je, naprotiv, vladala veća opreznost, kako se ne bi dogodilo da previše ljudi ima socijalne i materijalne zahtjeve bazirane na priznanju ili članstvu u Savezu boraca. Karge to naziva "brigom o ratnoj generaciji". Savez boraca je dakle do kraja 50-ih godina bio zauzet socijalno-pravnim praksama sjećanja, ali u isto doba se također gradilo puno spomenika i provodila manifestacija sjećanja kao nikada kasnije: svečanim akademijama, partizanskim marševima, izletima do historijskih mjesta, posjetama familijama, održavanjem grobova. Ove lokalne manifestacije su se organizirale i finansirale isključivo na nivou općina, te je iznenađujuća spremnost doniranja za vrijeme pedesetih godina i pored nategnute ekonomske i socijalne situacije. Veliki dio

tih objekata sjećanja služio je za klasičnu komemoraciju, koja je odmah nakon rata bila velika potreba mnoštva stanovništva. Savez boraca je ponovno izvijestio da su pojedini spomenici zloupotrijebljeni od strane lokalnog stanovništva žaleći za nelegitimnim žrtvama četničkih ili ustaških zločina, ili pak žrtvama građanskog rata. Savez boraca je 1950. godine proveo anketu o žrtvama. Rezultati nisu nikada objavljeni (kao kod prethodnih i sljedećih popisa), te su čak nestali upitnici. Tako se nikada nije mogao verificirati 1945. godine od samog Tita propagirani broj od 1,7 miliona žrtva rata, koji je ostao "činjenica" do raspada Jugoslavije.

Otprilike 15 godina nakon završetka rata Karge ustanovljava raskrižje vremena, poslije kojeg počinje faza "brige o onima rođenim u ratu ili u postratnom periodu", u šta se pokušao uključiti veći dio stanovništva. Odmah poslije rata obavezno tražena aktivna podrška zamijenjena je stavom da su NOB služili i oni koji nisu direktno djelovali kao pripadnici ili pomoćnici okupatora i domaćih kolaboratora. To je važno i za bivše zatvorenike logora, za koje se prije toga sumnjalo da su preživjeli samo zato što su kolaborirali. Međutim, uvijek su bili i ostali isključeni iz sjećanja četnici, domobrani, ustaše i pripadnici njemačkog Wehrmachta. U ova doba opći društveni interes za rat je oslabio, a Savez boraca je natjeran da se preorijentira. Tabui u sjećanju se, naprotiv, nisu mogli ublažiti, ali ipak se način sjećanja prilagođavao ukusu mladosti, "modernizirao" se. Organizovale su se priredbe o NOB-u za djecu i mlade, godišnjice bitaka se obilježavale autorelijima (Sutjeska), na TV-u su se emitovali kvizovi o NOR-u i organizovale modne revije u partizanskoj odjeći, a primali su se i mladi ljudi u Savez boraca.

Poslije ovog prilično deskriptivnog dijahronog dijela disertacije počinju spomenute "multiplikacije" u Karginoj argumentaciji, limitirajući se na konkretne jedinstvene slučajeve na raznim nivoima FNRJ i SFRJ, i sa različitim funkcijama u kulturi sjećanja. U trećem poglavlju Karge se fokusira na realizirane spomenike u regijama, odnosno nesklad zahtjeva službenoga govora i zaista ostvarenih javnih realizacija. U govoru koji se razlikovao kvalitativnom inovacijom socijalističke revolucije od tradicije nacionalnih oslobodilačkih pokreta pokušalo se prisvojiti vrijeme i prostor. U vrijeme retrospektivno preko tradicije oslobodilačkih pokreta, prospektivno kao početak još trajne socijalističke revolucije. Prostor se – geografski i u sjećanju – sastavio kao izvojevan u zajedničkoj akciji. Karge kroz izabrane primjere diskutuje da li i kako su te aroprijacije prostora i vremena uspjele. Na četvrtom kongresu SBNOR-a 1961. godine je prezentirana inventura svih dosada realiziranih spomenika. Od 14 400 spomenika i objekata sjećanja jedino su 3500 bili "autentični", ostalih gotovo 10 000 bili su usmjereni "samo" na žrtve rata ili zločina okupatora, a uopće nisu bili vezani sa zajedničkim NOB-om ili socijalističkom revolucijom kao što se diskursivno zahtijevalo. Brojna mjesta sjećanja obilovala su dijelom eksplicitno religijskim simbolima, a djelimice implicitno kroz način oblikovanja. Na jednom kongresu u Bosni i Hercegovini javljeno je da su neke općine osnovale groblja partizana na već postojećim konfesionalnim grobljima. U Srbiji se konstatovalo kako postoji običaj da se dodaje spomen-ploča na već postojeće vojničke spomenike, poredeći NOR sa drugim ratovima i predstavljajući ga kao dio starije tradicije. Figurativno estetski se oblikovao u tradiciji "spomenika nepoznatom vojniku",

koji je jednostavno bio zamijenjen partizanom u istoj pozi i odori.

Prostorska aroprijacija se istaknula problemom da realizirani oblici i veličina spomenika u očima funkcionera Saveza boraca nisu odgovarale historijskim događajima. U regijama se očito, po ocjeni Centralnog odbora, nije znalo šta je historijski važno. Ukratko: ni prostor ni vrijeme se u lokalno realiziranim simboličnim reprezentacijama ratne prošlosti nisu uspjeli prisvojiti "top down", zaključuje Karge. Posmatrajući, dakle, lokalnu praksu, upućeni smo na pukotine i prijelome kulturnog i socijalnog okvira javne i oficijelne kulture sjećanja. Ovi postupci pri tome nisu forme aktivnog otpora, nego su jednostavno u njihovoj raznolikosti šire od oficijelne naracije, što samostalno stvara heterogeno značenje – toliko i o "smrznutom sjećanju".

Takva sloboda djelovanja nije postojala za one projekte na kojima je radio Odbor za obilježavanje i uređivanje historijskih mjesta iz NOR-a (Odbor IMNOR). IMNOR je direktno finansiralo Savezno izvršno vijeće i imao je samo slabe veze sa SBNOR-om, iako mu je formalno pripadao. Po nalogu vlade je prisilno kreirao zajednička jugoslavenska mjesta sjećanja. Osnovan 1952. godine od Tita i male grupe oko njega, realizovao je tokom 50-ih godina izgradnju mjesta koja su označila pokret i centralna zbivanja Glavnog (Vrhovnog) štaba i Centralnog komiteta KPJ tokom rata. Do više teškoća došlo je kod planiranih "apstraktnijih" spomenika kao npr. Spomenika ženi-borcu, partizanskom borcu ili drugu Titu. Nakon svih planova i odstupanja od planova zaista se realizovao jedino Titov spomenik u Titovom Užicu. Karge zaključuje da su drugi spomenici koji su bili bazirani na historijskim događajima, a ne na apstraktnoj temi, imali bolje šanse za rea-

lizaciju.

Ali šta je bilo sa onim mjestima na kojima nisu umrli pojedinci nego mase? Heike Karge ispituje u poglavljima 4-6 mjesta poput Sutjeske, Jasenovca i Sremskog fronta, te Kragujevca. Sva mjesta predstavljaju masovno preminule u ratu, za sva su postojali planovi da se izgrade kao jugoslavenske lokacije sjećanja, ali nisu svi bili za to. Sutjeska se poslije "otkrića" na najvišem nivou SBNOR-a 1954. godine izgradila kao jugoslavensko mjesto sjećanja par excellence. Radovi su dugo trajali, iako je mjesto ideološki bilo neproblematično. Sremski front bi ideološki bio odlična lokacija "bratstva i jedinstva", ali zbog diskusije o mobilizaciji velike mase žena i mladih nekoliko mjeseci prije završetka rata kao mjesto je postao dvojben. Visoki broj žrtava u tom trenutku rata izazivao je pitanje kompetencije Vrhovnog štaba i konačno političkog vodstva. Interes odbora IMNOR-a i Centralnog odbora Saveza boraca prema mjestima na kojima su ljudi masovno umirali budio se kao reakcija na pitanja iz inostranstva vezana za logore i na javni pritisak kroz organizacije preživjelih logoraša koje su se neformalno počele organizovati krajem 50-ih godina. Savez boraca bio je povezan sa stranim grupama rezistencije i reprezentirao je Jugoslaviju kao žrtvu okupatora i njihovih pomoćnika koja je dala svoj doprinos u internacionalnom antifašističkom otporu. Jugoslaveni i Jugoslavenke, koji su internirani i zatvoreni u inostranstvu ili koji su tamo umrli, vrlo su lahko dobili priznanje. Domaći preživjeli logoraši su se, naprotiv, samo neodlučno priznavali (umrli u logoru su odmah bili prihvaćani i njihove su familije dobijale rente ili jedinstvene nadoknade), jer se odmah postavilo pitanje počinitelja i učesnika u zločinima. Naposljetku se upravo zbog jav-

nog pritiska počelo diskutovati o domaćim logorima – što je vodilo do više priznanja pojedinačnih žrtava. Krivci su ostali apstraktni neprijatelji, koji su se imenovali kao pojedinačne grupe – ustaše, četnici itd., ali to nije imalo nikakvih konkretnih ili pravnih posljedica. Ovakvi prazni pojmovi neprijatelja devedesetih godina lahko su se mogli aktivirati, zaključuje Karge.

Zanimljivo je kako Karge u šestom poglavlju knjige određuje da Jasenovac u FNRJ i SFRJ nikad nije bio tabu tema. Tabui su, kako ona zaključuje, bili isti za svaku temu, takoreći slijepe tačke oficijelnog govora u koje se nije smjelo dirati: broj žrtava općenito (također i broj žrtava u Jasenovcu), pitanje odgovornosti počinjenih zločina te krivca za iste. Na primjeru Kragujevca Karge dokazuje kakav su utjecaj imale rano formirane lokalne inicijative familija ubijenih. Kad je Centralni odbor odlučio da želi dograditi mjesto masakra u jugoslavensku lokaciju sjećanja nije došao na prazan teren, nego su tamo već postojali grobovi koji su se morali poštovati i koji su u ovom slučaju spriječili da se ostvari početni plan projekta. U posljednjom, sedmom poglavlju Karge se okreće sjećanju na rat u školi i ocrtava ga preko debate u časopisu *Nastava istorije*, opisujući kako se u 70-im pokušavalo nametnuti đacima da opet "osjete" historiju NOB-a i tako se opredijele za zajedničku borbu, patnju i pobjedu države socijalističke Jugoslavije. Karge se time na kraju knjige vraća na polaznu tačku i pitanje kakvu je ulogu kultura sjećanja imala na raspad Jugoslavije. Ona odgovara tezom da je emocionalizirana nastava historije barem pokušala stvoriti spremnost da svaka generacija nosi romantično-heroijsko dodijeljenu patnju kroz ratoborno nasilje. Ona zaključuje: "Pokušaj da se vade sjećanja iz rezervata vremena vodio je pre-

ko staze epsko-romantično insceniranog poučavanja istorije natrag u upravo to.“ (244)

Na koncu, čini mi se da metodičke multiplikacije koje je Heike Karge vodila na širokom polju diskursa o prošlosti i prvenstveno realizacije u FNRJ i SFRJ stvaraju osvježavajući analitički potencijal koji će – tako se nadam – naći puno nasljednika što na produktivan način pregledaju bezbrojna nespomenuta mjesta i kutije u raznim arhivima u potrazi za još diferenciranim

slikom funkcioniranja jugoslavenske kulture sjećanja za konstrukciju vlastite države. Heike Karge planira izdati knjigu na hrvatskom jeziku, u kojoj će se, nadam se, moći vidjeti svi u radu dati spomenici, i prije svega nacrti i planovi nerealiziranih inicijativa. Jedini veliki nedostatak monografije je uzrokovan nekooperativnim ponašanjem raznih arhiva koji nisu dali dozvolu za štampu ■

Sara Bernasconi

František Štetek, *Naša braća na jugu (Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830-2006)*. Cetinje-Podgorica: Matica crnogorska, 2009, 304 str.

Ova knjiga je pokušaj da se rekonstruiše češki diskurs o Crnoj Gori i Crnogorcima, na osnovu predstava češke kulturne elite od 30-ih godina XIX vijeka, kada se javljaju prvi tekstovi o Crnoj Gori važni za stvaranje dominantne predstave iz kasnijeg vremena, do 2006. godine, kada je Crna Gora stekla nezavisnost, što se usljed promjena koje će donijeti jedan takav akt odrazilo i na češke predstave o ovoj zemlji. Knjiga je podijeljena u 11 poglavlja, obrađujući period od 1830. do 2006. godine. Iz naslova tih poglavlja mogu se nazrijeti promjene dominantnih čeških predstava o Crnogorcima: *Oživljena prošlost* (II, za period o. 1850-1870), *Naši crnogorski pobratimi* (III, 1870-1890), *Strgavanje romantične maske* (VI, 1905-1914) itd. Autor se nije bavio odnosima Češke i Crne Gore, već samo predstavama o Crnoj Gori i Crnogorcima brojnih putnika po ovoj zemlji, novinara, naučnika, umjetnika, državnika itd. Te predstave, ko-

liko god u određenim vremenskim periodima izazivale veliku pažnju češke javnosti, nisu bitnije utjecale na češko društvo, niti na odnose dvije zemlje. Općenito, dominantni češki diskurs o Crnogorcima kretao se od otkrivanja Crne Gore 1830-ih godina, preko glorifikacije i ponešto kritike u periodu 1904-1918, do ponovnog odlaska Crne Gore u *tamu* u vrijeme poslije 1945.

U drugoj polovini XIX stoljeća, dok je u češkoj politici bio dominantan nacionalni diskurs, kao i ideologija slavenofilstva, kreiraju se od strane kulturne elite pozitivni stereotipi o Crnogorcima, hrabrim ratnicima u maloj planinskoj zemlji, koji se stoljećima odupiru nadmoćnom Osmanskom carstvu. Oni su moralno jaki, samouvjereni, čvrstog karaktera, prirodni. To bi bila jedna od dominantnih predstava, koja će se dugo održavati, što je inače karakteristično za stereotipe. Na drugoj slici, Crna Gora je “živi muzej” praslavenske prošlosti, a